

---

---

Стойчо П. Стойчев

# КОНТРОЛИРАНИЯТ ВОТ В БЪЛГАРИЯ

заплахи

за човешката

сигурност

2

 **ИРМИ**  
Институт за регионални и  
международни изследвания

*Гражданска мрежа за мир, разбирателство и човешка сигурност  
(cn4hs)*

Човешката сигурност на Балканите и в Турция

Национално изследване за България  
част II

# **Контролираният вот в България: заплахи за човешката сигурност**

**Стойчо П. Стойчев**

*Институт за регионални и международни изследвания*

София  
Октомври 2016

Студията е част от изследователски проект “Citizens’ Network for Peace, Reconciliation and Human Security”, осъществен с подкрепата на Европейската комисия в периода ноември 2012 г. – ноември 2016 г.



*Позициите, изразени в тази публикация, са на автора и не са задължително позиции на Института за регионални и международни изследвания (ИРМИ), на Гражданската мрежа за човешка сигурност (сn4hs) и нейните партньори, както и на Европейската комисия.*

КОНТРОЛИРАНИЯТ ВОТ В БЪЛГАРИЯ:  
ЗАПЛАХИ ЗА ЧОВЕШКАТА СИГУРНОСТ

Автор: Стойчо П. Стойчев ©

Рецензент: Огнян Минчев

Предисловие: Стефан Ралчев ©

Институт за регионални и международни изследвания  
София, 2016, ISBN 978-954-9858-31-0

## СЪДЪРЖАНИЕ

Предисловие (Стефан Ралчев) .....	5
Контролираният и купен вот: емпирични наблюдения .....	18
Мащаб на контролираното гласоподаване .....	49
<i>Контролираният вот на парламентарните избори от 2014 г. ....</i>	<i>49</i>
<i>Контролираният вот на местните избори през 2015 г. ....</i>	<i>57</i>
Обобщение и препоръки .....	60
Библиография .....	63



## ПРЕДИСЛОВИЕ

Стефан Ралчев  
*Програмен директор*  
*ИРМИ*

В периода януари 2015 г. – юни 2016 г. Институтът за регионални и международни изследвания (ИРМИ) проведе второ поред изследване върху заплахите за човешката сигурност в България. Изследването е част от четиригодишен регионален проект в пет държави от Балканите и Турция, подкрепен от Дирекция „Разширяване” на Европейската комисия (повече за проекта тук: <http://cn4hs.org/>). Човешката сигурност (human security) е понятие за сигурността, което се фокусира по-скоро върху заплахите към отделния човек и неговите нужди, за разлика от традиционната сигурност, възприемана изключително в сферата и компетенциите на държавата.

Тазгодишното проучване се състои от две части: количествено изследване на влиянието на явлениято контролиран вот върху човешката сигурност в България, което доразвива и надгражда проведеното от екипа на ИРМИ първоначално качествено изследване по темата през първата фаза на проекта (2014 г.); и качествено изследване на проституцията и пазара на секс услуги в България и заплахите за човешката сигурност на ангажираните в него, което обръща внимание на промените, настъпили след проведено подобно изследване през 2010 г.

Изследването на контролирания вот в България се проведе под ръководството на експерта на ИРМИ и преподавател в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ Стойчо П. Стойчев. То предлага емпирично, количествено потвърждение на основните изводи, които първоначалното изследване на явлениято в рамките на проекта генерира през 2014 г., както и по-задълбочен анализ на механизмите и ефектите от контролирания вот и свързаността му с корупцията и престъпните мрежи в страната. Под контролиран вот тук се има предвид манипулацията на свободния избор на българските граждани пред избирателната урна посредством неправомерно влияние от страна на работодател, местен общностен лидер (формален или неформален), местната власт или политическа партия.

Методологията на изследването включваше: национално представително изследване на пълнолетното българско население с право на глас с реализирана двустепенна, гнездова извадка на база избирателните списъци на ЦИК за парламентарните избори през 2014 г.; групова дискусия с експерти по изборен процес и контролиран вот; полустандартизирани интервюта с жертви на натиск и обект на оферти, както и с висши полицаи и служители на ДАНС; дълбочинни интервюта с брокери, дилъри, местни общностни лидери, представители на организираната престъпност, партийни функционери и бивши служители в системата на МВР.

Основният извод е стряскащ: приблизително 28% от респондентите заявяват, че те лично или представител на тяхното близко обкръжение са били подложени на някакъв тип натиск или им е предлаган финансов и/или друг материален стимул за да гласуват по определен начин.

## Обобщение на емпиричните данни и препоръки

Проблемът с контролирания вот не може да се разглежда изолатирано от цялостния социален контекст, в който се развива, защото тогава рискуваме да го възприемем като обикновен дефицит на представителната демокрация. За съвременното българско общество той е системен, а до известна степен и цивилизационен, проблем, който не може да бъде решен по нормативен път, каквито са досегашните опити.

Мрежовото овладяване на публичните институции предполага нуждата от мрежово противодействие за освобождаването им и връщането на контрола върху тях в ръцете на гражданите. То може да се разглежда като естествена защитна реакция на гражданското общество, реализирана чрез спонтанно образуващи се активистки мрежи.

Основата за реализацията на този модел се полага с възникването и оперирането на автентични протестни мрежи на гражданска активност през 2013, “годината на протестите, протестният пик, преломът, който белязва прехода от партийна към констататорна демокрация” (Кръстева 2013).

Набор от възможни бързи решения засягат изборителните секции. Преместването на секциите извън гетата и установяването на по-големи смесени секции е една от опциите. Създаването на регионални центрове за преброяване на гласовете ще създаде възможността за проверка на резултата на ниво изборителна секция.

Друга възможност ще предостави дистанционното електронно гласуване, макар позитивите от него да не са еднозначни.

Конкретните препоръки към вземащите решения и институциите са както следва:



1. Промени в избирателния кодекс в посока на по-централизирано преброяване на бюлетините (в регионални преброителни центрове). Така ще се предотвратят манипулациите в секционните избирателни комисии и ще намалее възможностите за упражняващите натиск а контролират изборния процес;

2. Подобряване на разследващите способности на правоохранителните органи. Планирането за изборния ден трябва да започва предварително (със започването на изборната кампания) и е нужна по-добра координация между местните и националните органи. Нови подходи за разследване, като например използването на агенти под прикритие, ще повишат ефективността в работата им и ще улеснят съда в последващите съдебни процеси;

3. Справяне със сивата икономика в регионалните центрове. Това ще удари паралелния обществен ред и системите от зависимост в ромските квартали, където тартори и лихвари упражняват съвременни форми на робство върху обикновените хора и техните семейства;

4. Повече правомощия за Изпълнителна агенция „Главна инспекция по труда“. Учудващата липса на Агенцията в усилията за справяне с контролирания вот досега трябва да се коригира незабавно, като ѝ се предоставят компетенции за разследване на случаи на корпоративен вот;

5. Въвеждане на по-добри системи за вътрешен контрол в публични и частни компании и местната администрация. Това включва големи частни компании в клонове в регионалните центрове и най-вече държавни и общински компании. Мерките за самоконтрол трябва да са още по-стриктни в местната администрация.

# Контролираният вот в България: заплахи за човешката сигурност

Стойчо П. Стойчев<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Стойчо П. Стойчев е политолог, преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“. Изследванията му са в областта на контролираното гласоподаване и връзката между организираната престъпност и политиката.



Понятието за човешка сигурност се развива и еволюира във времена на големи промени, сред които са разпадането на Съветският съюз и двублоковото разделение на света, зараждането на глобалния тероризъм и много, качествено нови заплахи и конфликти от последните години. Заедно с това, глобализацията и либерализацията на движението на хора, капитали и технологии премахнаха много бариери улеснявайки трансграничното разпространение на тези заплахи. В принципно новата институционална среда, въпросът за човешката сигурност ясно се диференцира от въпроса за националната сигурност, в чиито фокус е националната държава, като се приоритизира от редица държави и международни организации (Tadjbakhsh and Chenoy 2007:10-11). Понятието за човешка сигурност е относително гъвкаво (Glasius and Kaldor 2005: 2) и е изградено от седем свързани елемента: икономическа сигурност, изхранване, здравеопазване, околна среда, лична, обществена и политическа сигурност. През 2000 г. ЮНЕСКО поставя началото на глобална дискусия за сигурността, която прераства в международна мрежа за насърчаване на мира и човешката сигурност (Tadjbakhsh and Chenoy 2007:22-24).

Социалноикономическите заплахи се отнасят главно до сигурността на работното място, доходите и бедността, но към тях можем да причислим достъпа до основни обществени услуги като здравеопазване, жилище, образование. Политическите заплахи за човешката сигурност включват на-

рушаване на гражданските и човешките права, корупцията и лошото управление. Заплахите за личната сигурност основно произтичат от организираната и конвенционалната престъпност и са свързани с индивидуалните възприятия за страх и несигурност. Тези рискове включват физическо насилие, малтретиране и експлоатация. Военните конфликти и трансграничният тероризъм представляват заплаха за личната сигурност. Екологичните замърсявания и лошото управление на кризисни природни бедствия също поставят човешката сигурност в риск.

## **Организирана престъпност и контролиран вот**

България е сред страните, най-потърпевши от криминалната вълна, съпътстваща трансформацията на тоталитарната държава (Безлов 2007). Понятието *организирана престъпност* в страната се е превърнало в универсална метафора, използвана за да обясни връзката между политиката, бизнеса и икономическата престъпност. По същия начин, понятието *корупция* в публичния сектор се използва, за да опише каквото и да е от изостаналите и неефективни държавни институции до константните политически скандали в страната (Bezlov and Gounev 2012a).

Според Безлов, допреди 1989 г. наличието на това, което може да се определи като организирана престъпност, е пренебрежимо малко. Подобно на всички социалистически страни в страната действат неформалните мрежи, при които водещи са не парите, а услугите и лоялността към патрони. Социалните и икономическите основи на организираната престъпност са положени по време на прехода към пазарна икономика когато протичат няколко паралелни процеса – приватизацията на почти 100% от държавните активи; тран-

сграничната контрабанда на потребителски стоки, катализирана от ембаргото върху вноса на петрол и други продукти в съседна Югославия; рухването на системата на правоприлагане и наказателно правосъдие и хаоса, произтичащ от прехода към пазарно стопанство, даващ път на голям дял сива икономика (Bezlov and Gounev 2012a).

Капацитетът и желанието на българската организирана престъпност да използва корупцията от началото на 90-те са се променили, но продължават да бъдат силни (Bezlov and Gounev 2012b). В началото на 90-те, господстващото положение на бившите служители от сектор „Сигурност“ в организираната престъпност обезпечава стабилна основа за влияние върху правоприлагащите органи. Изоляцията вследствие от войните в бивша Югославия ведно с икономическите кризи отслабват способността на държавата да противодейства на нововъзникващите организирани престъпни мрежи. Въпреки това, криминалното преразпределение на националното богатство (което е почти изцяло държавна собственост до 1989 г.) и легализацията на всички капитали, натрупани чрез престъпна дейност, създават опустошителни последици. Тази ситуация обуславя симбиозата между организираната престъпност, политическите и икономическите елити (Bezlov and Gounev 2012b).

С процеса на интеграция в ЕС и НАТО, въпреки положителните промени в социално-икономическата и институционална среда, престъпният елит навлиза в светлата икономика като понякога прекъсва връзките си с незаконните пазари или често просто ги прикрива (Bezlov and Gounev 2012b). Появяват се по-приглушени форми на корупция, утилизиращи възможностите на съвременната финансова система и офшорните зони. Възползвайки се от съществуващите клиентелски отношения в публичните институции, организираната престъпност запазва привилегирования си достъп до нацио-

налното богатство чрез манипулирани търгове за обществени поръчки и концесии, картелизацията на хазарта, туризма и пазара на недвижими имоти (Bezlov and Gounev 2012a). Срастването на политическите и икономическите интереси е сигурен белег за появата на олигархични групировки. При съществуването на държавен апарат с големи правомощия, за бизнеса е много по-лесно да се развива чрез система от взаимни услуги с администрацията, отколкото в условията на свободна конкуренция (Haber 2002). Тези олигархични групи се борят помежду си за влияние чрез правоприлагащите институции. Провокират се разследвания, поръчкови дела и пр. Ресурсите на съда, прокуратурата и администрацията на изпълнителната власт се използват за съдържането или унищожаването на конкуренцията, за натиск върху медии и др.

Безлов и Гунев определят организираната престъпност като системен фактор, въздействащ на всички нива. В политическата сфера, се купуват гласове за националните и местните избори, а законодателството, благоприятстващо определени бизнес интереси, се договаря чрез лобисти. В правосъдието, назначенията и решенията са повлияни и платени от посредници. В рамките на приходната администрация, служителите на всички нива са наемани и корумпирани, за да се гарантира, че митата, данъка общ доход и други данъци ще бъдат избегнати. Накрая, организираната престъпност продължава да прониква в правоприлагащите агенции в опит да спечели съучастие или да пречи на конкуренцията (Bezlov and Gounev 2012a). Необходимо условие за това е запазването на политическата власт, както и липсата на гражданско общество, тъй като при липсата на право на противопоставяне, правото на участие е лишено от голяма част от своето значение (Dahl 1971, p. 5).

В периода 2009 – 2011г., с най-голям интензитет се провеждат множество акции срещу йерархичните структури на

организираната престъпност в страната. Така се създава вакуум в криминалния свят, който постепенно се запълва от шанаджийски групи, включващи хора от бившите групировки, но и нови играчи (терминът *шанаджия* навлиза като наименование за работещите извън мрежите свободни играчи) (Безлов 2007). Тези групи търсят бърза печалба. Занимават се с всичко, което носи доход от трафик на наркотици, хора, включително мигранти, до посредничество в купуването и контролирането на гласове.

Неполитическите по своя характер мрежи от шанаджии използват купуването на гласове и контролирането на вота, като инструмент за завладяване на позиции в местната власт, но и изобщо във властта, като цяло. Набирането и осигуряването на необходимия брой гласове за овладяване на местната власт налага участието на силови структури и групировки на организираната престъпност. Черният пазар на гласове или спекулата с гласове традиционно са територия на организираната престъпност и криминалния контингент (Цонева и колектив 2011). Мрежите за разпространение на наркотици, изнудване, рекет, незаконен хазарт, проституция започват да се използват активно за дистрибуция на пари за купуване на гласове и силово контролиране на вота и от там за политическо влияние.

Влаганият финансов ресурс също е генериран чрез престъпна дейност, основно от контрабанда, трафик, данъчни престъпления и др. Така „мръсни пари“ се използват от организираната престъпност за корумпиране на местните политици чрез осигуряване на гласове или директно проникване на представители на криминалния свят в състава на органите на местно самоуправление. Същевременно, мрежите понякога продават гласове на трети лица, защото имат плътен и непосредствен контрол над вота на определени групи от избирателите в общините (Цонева и колектив 2011). Това



е възможно само в условията на фасадна демокрация, където традиционните форми на робство са неприложими, но съществуващите клиентелистки отношения позволяват стриктен контрол върху големи групи, изтикани в социални периферии и държани в зависимост с цел умишлената им маргинализация, защото по този начин се осигуряват необходимите гласове за запазване на властта.

Тези маргинализирани групи заслужават специално внимание - *ромите*, живеещи в гета в големите градове и *работниците* в малките градове и села. Те често са принуждавани от техните лични лихвари и работодатели да гласуват за определена партия или кандидат. Ако си позволяват да не се съобразят, те са преследвани и тормозени заедно със семействата си.

През последните години, насилствено контролираният вот става по-голям проблем, отколкото купуването на гласове. Според скорошно изследване направено от българския клон на Transparency International повече от 18% от нарушенията на изборния процес в парламентарните избори през 2013г. са случаи на контролиран вот. Според други източници, повече от 16 % от всички гласове на изборите за членове на Европейския парламент в България през 2009 г. са били контролирани. Процентите са останали в същия диапазон и на изборите за ЕП през 2014 г.

Тежките социални зависимости са съзнателно поддържани от политическата върхушка, защото тяхното съществуване им позволява да останат на власт и да завладеят държавата *de facto*. Липсата на доходи или доходи, които едва стигат за физическото оцеляване в съчетание с общото усещане за несигурност, не само в бъдещето, но и в настоящия ден, подчинява тези групи на съществуващите обществени лидери и работодатели, които, от своя страна, работят ръка за ръка с местни и национални политически

и икономически елити. Това подчинение предотвратява появата на автентично гражданското общество и истинска публична критика към политическата върхушка. Тази среда представлява плодотворна почва за политическите и икономическите монополи, поддържани от това, което сега е популярно в българския обществен дискурс като „олигархия“: амалгама от политически и икономически интереси, вплетени в тесни социални мрежи на взаимозависимост.

В малките населени места, липсата на качествена заетост прави хората силно зависими от работните им места, което позволява на работодателите да се възползват от доминираща си позиция. Заплатите са обикновено мизерни и условията на труд са лоши, но тези неща се вземат за даденост, тъй като те са общи за останалата част от страната.

Работниците като правило не оспорват размера на заплатите си или условията на труд. Някои работодатели отиват още по-далеч, като търгуват гласовете на семействата на работниците си за пари и политическо покровителство.

Принуждаването на работниците да гласуват за определена партия или кандидат, заедно с техните семейства, е обща злоупотреба с тяхното човешко достойнство и сигурност. Тези хора са застрашени от финансови санкции, уволнение и дори физическо насилие от страна на работодателите и представителите на местното самоуправление. Целта на тази заплаха е да се създаде състояние на страх и несигурност, което позволява на работодателите да контролират служителите си по време на избори. Въпреки че контролираният вот като процес не е сериозна заплаха за сигурността на хората, това е стимулът за работодателите да създават и поддържат рискована среда като средство за привеждане на работниците в пълно подчинение.

## Контролираният и купен вот: емпирични наблюдения

Въз основата на наше качествено изследване на контролираното гласоподаване в България, включващо:

- 1 групово дискусия с 9 експерти по изборен процес и контролиран вот;
- 35 полустандартизирани интервюта с жертви на натиск и обект на оферти;
- 11 полустандартизирани интервюта с висши полицаи и служители на ДАНС;
- 15 дълбочинни интервюта с брокери, дилъри, местни общностни лидери, представители на организираната престъпност, партийни функционери и бивши служители в системата на МВР;

успяхме да редуцираме разнообразието от форми за контролирано набавяне на необходимите гласове до пет основни типологични разновидности:

- купуване на гласове чрез посредничеството на мрежа от стотници и десетници (на принципа Multi-level Marketing) основно в по-големите градове на база директна парична оферта;
- купуване на гласове чрез брокери, които контролират голям брой гласоподаватели в компактни ромски общности в градовете и селата;
- купуване на гласове чрез посредничеството на магазинери и лихвари, които използват влиянието си върху длъжници;
- упражняване на натиск и принуда върху служители и работници в малките населени места с ограничени възможности за заетост;

- използване на установени клиентелни отношения от кметове и локални неформални лидери за оказване на натиск върху служители и дребния бизнес по места, с цел осигуряване на електорална подкрепа.

За поддържането на системата на фасадна демокрация най-ефективният метод се оказва купуването и контролирането на гласове. Това предполага наличието на търсене и предлагане на този тип „услуги“ т.е. наличието на пазар, заради който се заражда нуждата от създаването и поддържането освен на инструментариум, но и на агенти, предлагащи и изпълняващи тези услуги. Тази пазарна нужда бива задоволявана от подизпълнители: мрежите от шанаджии, явяващи се де факто брокери на гласове, ромски лидери, работодатели – особено в малките населени места, в които липсват алтернативи за намирането на работа и кметове.

Търсенето и предлагането на гласове е най-голямо при провеждането на парламентарни и местни избори, както изтъква един от респондентите ни, представител на шанаджийска мрежа, занимаващ се с продаване на нелегални цигари: „хората си се интересуват от изборите за кметовете и парламента“. Това ясно личи при сравняването на обема на купения вот в страната при провеждането на европейските избори през месец май 2014 г. и този при предсрочните парламентарни избори, проведени 5 месеца по-късно, като има увеличение с цели 5,14% от подадените сигнали (делът е бил съответно 3,03% и 8.17%)<sup>2</sup>. Ситуацията с контролирания вот обаче е различна – той варира около еднакви стойности (съответно 15,65% и 15,98%), което е ясен индикатор за нали-

---

<sup>2</sup> Сигналите за купен вот са по-малко и заради новостта в изборния процес през 2014г. е контролираният вот, осъществяване чрез фигурата на независимия наблюдател.

чието на групи, които са държани постоянно в подчинение, които са жертви на „новите форми на робство“<sup>3</sup>.

При парламентарните избори осъществяването на купуване и контролиране на гласове се осъществява по „централизиран“ начин т.е. има директно „спускане“ от централите на партии към структурите на местно ниво колко гласа са нужни за осигуряването на едно депутатско място. Докато при местните избори кметовете играят главната роля, като се опитват да задържат поста си или да осигурят заемането му от свой „доверен човек“.

Класическата и посочвана като най-ефективна схема от интервюираните подизпълнители, поръчители и експерти за купуване на гласове е т.нар. схема на „стотници и десетници“, като стотникът отговаря за набавянето на 100 гласа, като той разпределя на десетниците, които отговарят за осигуряването на 10 гласа. Тази схема работи по „модела на паяжината“ – центърът т.е. стотникът спуска инструкции на своите подизпълнители – десетниците, които от своя страна търсят последователи и гласове, като с увеличаване на опита в тази дейност, гласовете и последователите се увеличават прогресивно. Схемата се осъществява чрез познати и приближени.

Дават се повече пари на подизпълнителите стотници от страна на представителите на партията, за която трябва да се осигурят гласовете, но обикновено това е половината сума, необходима за извършаването на „услугата“. Парите се дават за всеки получен глас. На стотниците се дават по около 60 – 100 лв. на глас, а на десетниците - между 20-50 лв. Сумата се дава преди изборите, а останалата част от парите се предос-

---

<sup>3</sup> Данните са извлечени от: Прозрачност без граници и почтеност в изборния процес Доклад от наблюдението на изборите на ЕП от Република България, проведени на 25.05.2014г., София юли 2014г., стр. 44; Прозрачност без граници и почтеност в изборния процес Доклад от наблюдението на изборите на за 43-то НС, проведени на 05.10.2014г., София юли 2014г., стр. 13

тавя след самите избори, когато се вижда, че е изпълнена поръчката т.е. желаният и поръчаният брой гласове е достигнат. Това е и механизмът на контрол от страна на партията поръчител върху изпълнителите на поръчката. Съществуват и форми на контрол и върху самите десетници, като биват следени в деня на изборите от посредника, който осигурява парите за това дали водят обещания брой избиратели.

Има изисквания към личностните характеристики на стотниците и десетниците, като това са личности, които могат да привлекат повече хора, като трябва да „имат влияние в обществото, да са харизматични, да могат да привлекат последователи, да са добре комуникативни“. Чакат се и отделно и дивиденти – получава се „подкрепа за различни свои инициативи“, печели и „повече познати, връзки, контакти...“. Срещите се случват лично и уговорките са под устна форма. Освен това има и посещения по домовете, в кръчмата, като освен пари са предлагани и хранителни продукти. Заплащането се извършва на ръка и на четири очи.

Следенето за това дали „купените“ избиратели ще гласуват по посочения им начин се осъществява по няколко начина – „на доверие“, чрез записване на имена, лични карти и да предупреждаване на хората, които биват водени, да не си „правят майтапи, защото има лоши последици“, има случаи, при които се изисква вотът да бъде сниман. Участие на представители на мрежите в комисиите, записващи номерата на личните карти, както и чрез участието на наблюдателите, се оказват успешен механизъм за контрол върху това дали „купените“ избиратели гласуват или не.

Има случаи, при които десетниците стоят извън изборителните секции в училищата и отчитат кога и дали всеки от техните избиратели, които са уговорили, отива да гласува. В следобедните часове – обикновено – три, четири, ако не всички от списъка са го направили, десетникът се връща до

домовете и директно отвежда, при това с личен транспорт, съответните избиратели. Един от респондентите ни, играещ ролята на десетник, с български етнически произход, играещ в професионален футболен отбор, разкрива подробности за тази класическа схема, осъществена на последните два парламентарни избора в рамките на футболния клуб, в който играе:

*Предложението дойде от собственика на футболния отбор, в който играя. Малко преди изборите той ни събра заедно с момчетата и ни предложи финансови стимули, ако осигурим гласове за определена политическа партия. От нас се искаше да съберем наши близки и приятели и в деня на изборите да ги заведем да гласуват за посочената от него партия. Дават ни се определени пари за всеки привлечен глас. Даваме на тези, които гласуват по 30 лева, а ние взимаме по 10 лева на човек за това, че ги убеждаваме да гласуват и ги водим до там. Парите ни бяха дадени в деня на изборите, след като заведохме хората да гласуват. Кой колкото намери. Аз заведох 5 човека. Знам за две от другите момчета, че са събрали по трима, а останалите вече не ги помня...*

*В деня на изборите на път за секцията се срещаме с човека, който раздава парите. Той броеше колко хора има в колата и ни даваше съответната сума. На връщане от секцията пак спирахме при него и ни питаше дали всичко е минало нормално.*

*Интервю с посредник*

Този посредник се явява един от доверените хора на собственика на отбора, като е служител на една от фирмите му и не е пряко свързан с отбора. Респондентът не е сигурен от къде собственикът на отбора има пари за извършването на подобна дейност, но има автомивка със сервиз и кафе, вкарвал е и автомобили от чужбина, но е убеден,

че той е „имал вземане даване с партията, за която е трябвало да гласува“.

Друг от респондентите ни разкрива други измерения на тази схема, в която купува гласове, при продавачите на нелегални стоки (в случая цигари) - механизмът на процедиране е сходен, просто се работи с различни групи. При тях най-важното е да има подкрепа, защото иначе става „лошо“. Методите, по които го карат да работи са различни. На изминалите парламентарни избори е бил стотник – събирал е хора и съответно им е плащал, различното е, че той е бил информаторът за схемата пред останалите продавачи на нелегални стоки. Преди изборите се събират списъци на хората, на които е платено. Ден - два преди изборите пак им се напомня.

Схема за купуване на гласове се осъществява и чрез бакалиите в селата, където се раздават хранителни стоки или се опростяват вересиите. В тези случаи бакалиите играят ролята на десетниците, които подсигуряват мрежата от избиратели.

Докато мрежите на подизпълнителите (най-вече ша-наджиите) получават подкрепа, покровителство и си осигуряват увеличаването на връзките, като по този начин се подхранват клиентелистките взаимоотношения, от които те имат нужда, за да продължават да съществуват и функционират, то респондентите, които са „продали“ гласа си се обединяват около това, че са го направили заради финансовия стимул: „и да гласувам за без пари какво печеля“. Особено в малките населени места, чиито жители са предимно възрастни хора от български етнически произход и роми, и които са изпаднали в пълна нищета, се стига до положение, при което „не им пука за кого ще гласуват, стига да им даде пари“.





**Фигура 1. Схема за купуване на гласове в България**

Поради наличието на множество мрежи, които се конкурират помежду си, пазарът на купуване на гласове започва да се пренасища. Съответно тяхната ответна реакция е да започнат сами да „рекламират“ дейността си, а не да разчитат на партийни посредници да ги потърсят. Тази тенденция беше особено видима покрай местните избори, проведени в края на октомври 2015 г., като един от респондентите ни, лидер на малка партия (непарламентарно представена), която има 80 кандидати за кметове, споделя, че в навечерието на местния вот брокери на гласове от Плевен, Враца, Монтана и столичния ромски квартал „Факултета“ идват директно да му предложат да си купи гласове, които те могат да му осигурят

(предимно на гласоподаватели от български етнос, но също и са предложени и ромски гласове).

Цената за всеки глас, който са предложили е между 30 и 70 лв. Интересното в случая е, че те представят вече изготвените списъци с избиратели с личните им данни, чиито гласове „продават“. Брокерът от Плевен му предлага да купи 3000 гласа нацяло. Брокерите, продаващи гласове за кандидат-кметовете на партията в малките общини, дават предложения да изберат тези кметове директно.

Причините за участието в тази практика на подизпълнителите и продавачите на гласове, е най-вече личната им икономическа изгода. За виновни се посочват политическият елит и институционалната безпомощност и едновременно с това зависимост.

Големият обем контролиран вот говори за наличието на уязвими групи в обществото, които са подложени на системен и постоянен натиск. Контролът неминуемо означава и наличието на зависимости на тези групи от потисниците им. Уязвимите групи в обществото, които ние идентифицирахме са представителите на *турското етническо малцинство; ромите; работниците* в предприятия, фирми, държавни сдружения и институции предимно в малки населени места, но има и случаи на натиск върху работници и в големите градове; *групи, разчитащи на социални помощи*<sup>4</sup>.

България е страната в Европейския съюз с пропорционално най-голямо мюсюлманско малцинство, което не е имигрантско. Това малцинство не е равномерно разпределено на територията на страната, като най-големи концентрации

---

<sup>4</sup> Според експертите този проблем ще се задълбочава, тъй като има все повече хора, които предпочитат да разчитат на социалните помощи, като „блъскат да работят за по триста-четирисотин лева, нали. Покоро предпочитат да останат в Бюрото по труда и да взимат помощи, отколкото да отидат да работят за триста-четирисотин лева, каквато и да е работа.“

има в Североизточна и Югозападна България. Според преброяването от 2011 г. общият брой на самоопределилите се като мюсюлмани в страната е 577 139 души или около 10% от посочилите вероизповедание<sup>5</sup>, като същевременно само турското малцинство възлиза на 588 318 души<sup>6</sup>.

Обществото на етническите турци е затворено (Илиева 2010). Съществуването му е обособено, а развитието на културната и религиозната самобитност определят и големите различия в тяхното демографско развитие в сравнение с българския етнос. Образователното равнище на младите хора от турското етническо малцинство днес все още е много ниско. Неграмотността не е преодоляна и тази тенденция се задълбочава. Този факт създава сериозни затруднения за равностойното им участие в цялостния живот на българското общество и поражда редица проблеми в производствената и различните социални сфери. Финансовото и материално състояние на мнозина семейства от турски произход е изключително лошо: „Ниските слоеве на българските турци масово са се придвижили надолу – към относителна бедност с голяма дълбочина, както и отвъд границата на абсолютната бедност. Виждате катастрофалното за тази общност набъбване на най-ниския слой – от 4-7% той рязко набъбва до 50-70%.“ (Мирчев 2011).

При компактното турско население почти няма хора, които да не гласуват, както им е казано, а ДПС е партията, която държи изцяло контрола над турското население – „всичко е утвърдено предварително заложено“. Един от експертите разкрива, че турската общност е водена на две нива - от турските „местни, неформални“ лидери, и от ръководството на ДПС.

---

<sup>5</sup> <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx>

<sup>6</sup> <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx>

*Това е икономически- мафиотизирана структура, която на местно равнище оказва изключително силно влияние... Това се свързва и с вота от Турция, всички онези автобуси, които идват по време на избори. Това е най- яркото проявление на контролиран вот.*

*Интервю с експерт по контролиран вот*

Друг от интервюираните експерти потвърждава това и изтъква и важноста на фигурата на кмета:

*...лидер си е ДПС, те не застават с лицето си, те играят косвено. Често схемата е навързване с приближени хора до кмет, заместник- кмет, председател на политическа партия и така, докато не се стигне до крайния поръчител.“*

*Интервю с експерт по контролиран вот*

Важността на участието на кмета се потвърждава и от свидетелския разказ на респондент, запознат с привичките на турското общество: „Кметът като им каже и те отиват. Йерархията при тях е много важна.“

Важните стимулиращи инструменти, които ДПС употребяват, са насърчаване на политическата лоялност и подхранване на чувството за принадлежност към общността и партията. Основният механизъм за контрол съответно е страхът от остракизъм. Това потвърждава и жена - жертва на този механизъм принадлежаща към турската етническа група: „има известен страх от „съседите, които говорят“.

Това е придружено от страх, че нещо „лошо ще се случи“, ако не се гласува по правилния начин

*В нашия квартал се знае колко души сме. Малък град сме. Всеки с всеки се познава. Тези, които мислят различно, винаги са повече заплашвани. Искат всички да мислят еднакво.*

*Интервю с жертва на натиск*

Освен това в практика от предизборните кампании се превръща агитирането на турски език, а по закон агитация може да се провежда единствено на български. В турските общности в малките населени места особено в района на Кърджали много малко от представителите на турската общност говорят български език, освен това се гледа турска телевизия, турско радио. В случая именно чрез високата неграмотност и непознаване на официалния език ДПС успява да поддържа общността изолирана, предотвратявайки по този начин възможността в нея да проникват други влияния, които биха могли да застрашат монополната им позиция.

Умело се използва и създадената и поддържана лоялност към партията. До появата на ДОСТ, тя се базира на липсата на алтернативни партии, защитаващи интересите на турското малцинство в страната, като тази липса е умишлено поддържана от не само силната реторика на ДПС, но и на целенасоченото задушаване на всяка нововъзникнала партия с подобна насоченост. Дали ДОСТ ще внесе промяна в този модел ще стане ясно на следващите избори, в които премерят електоралното си присъствие.

Респондентката подчертава и наличието на негативни настроения сред българската етническа общност:

*Хората ни обиждат, българите са... малко лоши хора, без да се обиждаш, Аллах знае, че не мисля лошо на никого, но нас ни изолират. И затова така се получава. ДПС само защитава интересите ни, само те водят и за нас политика.*

*Интервю с жертва на натиск*

Освен чрез използването на силата на лоялността към общността и към самата партия, ДПС използва и други механизми, свързани пряко със средствата и каналите за осигуряване прехраната и финансовите средства в турската общност – отправят се заплахи, свързани с доходите, работните мес-

та, изкупуването на тютюна, различни социални придобивки включително и социални помощи.

Представителка на турската общност, жертва на контролирания вот от страна на ДПС разказва:

*Месец преди изборите минават и ни дават по 30- 50 лв., и ни казват „вие си знаете“. Понякога и храна се предлага. Обещават, че „ще има по- високи квоти за тютюна ни, обеща- ват помощи, обещават ни, че ще ни помагат да продаваме на по- добри цени. Обещават ни работа, повече пари...*

*Интервю с жертва на натиск*

Друг респондент разкрива схема за натиск от страна на народен представител, който посредством брат си, който е шефът на борсата, от която зареждат хранителни продукти, принуждава етнически турци да гласуват за партията му на всички избори. Това се изразява в: „Или гласуваш или затваряш магазина, защото стока няма откъде иначе да вземеш. Ние от борсата всичко зареждаме и хляб, и безалкохолни, и бира, а бе всичко.“

В процеса на контролираното гласуване се включват и религиозните лидери въз основа на тяхната власт. Регистрираме случаи, в които ходжите работят в секционните комисиии. Той следи и записва кой идва да гласува. Освен това държейки Корана, „подказва“ на гласоподавателите за кого трябва да гласуват, изтъквайки, че това е, което Аллах желае и е техен дълг да го изпълнят. Скорошно журналистическо разследване препотвърждава използването на религиозните и общностните традиции при осъществяване на контрола над българските турци:

Преди местните избори ДПС организира безплатни екскурзии до Турция и безплатно масово обрязване. Още по-притеснителното в случая е, че средствата са предоставени от валията на Одрин. Местните признават, че „ДПС е организираща тия работи, а хората са доволни“ и „ще гласуваме за ДПС“.



**Фигура 2. Схема на контролирания вот на турското население в България**

По този начин ДПС са овладели социално-икономическите и властовите позиции в регионите с компактно турско население. Така те упражняват тотален контрол над общността. Това е подкрепено от силния пропаганден апарат, с който партията оперира наред общността, изтъквайки факта, че е единствената, която защитава интересите на турския етнос в страната. В съчетание с това самата система се самовъзпроизвежда, като освен контролът отгоре, такъв се осъществява и между самите членове на общността. Това прави системата изключително устойчива и трудна за демонтиране.

Ромите са най-компактната и хомогенна маргинализирана група на страната (Vassilev 2007). Проблемът е особено остър за тези подгрупи, които представляват предмодерните или силно традиционни общности в социологически смисъл.

И докато някои предмодерни общества са много слабо структурирани и оформени около номадските модели на живот (събирането, а не добива или култивирането на природните ресурси), повечето предмодерни общества, които съществуват днес, включително ромите в България, са съсредоточени в малки села или други тясно свързани общности – в случая сегрегирани части от градовете.

Повечето хора от ромския етнос не са собственици на земя и рядко се включат в селското стопанство. Те обикновено работят на дневна база за други хора - събират билки в гората, за да бъдат продадени на прекупвач или пасат говеда, овце и кози на други собственици. Част от тях разчитат на социални плащания, а някои се включат в престъпни дейности, най-вече незаконна сеч на дървен материал и кражби.

Достъпът до работни места е ограничен, което се дължи основно на ниската квалификация и високата степен на неграмотност. По последни данни за 2015 г. общо 49,5% от ромските деца не посещават училище, 28 % никога, а останалите около 21% са учили до 4-ти или до 7-ми клас, след което напускат образователната система. В тези градове, където възможностите за работа са минимални, но все пак съществуващи, ромите са малцинства и са концентрирани в един или два сегрегирани квартала. Повечето са безработни. Тези, които си намерят работа, обикновено започват в строителството или в чистотата; други събират скрап за рециклиране. Отново, една значителна част от ромското население разчита на социални плащания или е участвала в престъпни дейности като търговия на контрабандни акцизни стоки като цигари, грабежи и проституция.

Така основната легална форма на приходи са социалните плащания от държавата за всяко дете, като това допълнително стимулира родителите да имат деца, независимо от техните възможности да осигурят подходящи условия за живот.



Има изолирани места, където родителите учат децата си как да симулират астма, епилепсия или симптоми на психично разстройство, за да получат допълнително социално обезщетение. Това обикновено се толерира от съответните органи на местно ниво в общата рамка на клиентелизма. На ромите е разрешено да мамят системата за социална сигурност или да се впускат в престъпни дейности, в замяна на тяхната електорална подкрепа за местни и национални политически фигури и партии. В повечето от селата ромите гласуват почти единодушно за един кандидат или партия. Техните предпочитания са силно волатилни по време на избори, което е ясен знак за масово контролирано гласуване. В случая с общинските избори тези гласове винаги определят резултата.

Предмодерното съвременно общество също така обикновено зависи от силни и трайно разширени семейни системи. Това разширено семейство (обикновено се състои от баби и дядовци, родители и деца) служи не само като основна икономическа единица на обществото, но също и като основен източник на повечето социални услуги (здравеопазване, образование, грижи за децата, и т.н.) Дори и днес, много предмодерни общества са от предимно феодални по характер, с властта, концентрирана в ръцете на няколко членове на общността, които, от своя страна, поемат цялата отговорност за благополучието на обществото и всички на неговите жители. По този начин тези общности са доминирани от един или няколко лидери на общността, чиито авторитет замества авторитета на държавните институции чрез упражняване на правосъдие, осигуряването на реда. Те санкционират икономическата активност - законна и незаконна, и действат като кредитни институции. В тези общности господството на лидерите е пълно и безспорно. Създадени са паралелна икономика и паралелен ред на официално съществуващите.

Особено голяма е властта на лихварите, като лихвените проценти обикновено са изключително високи и се изчисляват на дневна база, като по този начин, става невъзможно заемът да бъде възстановен. За да осигурят пълната си доминация, лихварите вземат документите за самоличност и единственият източник на доходи за техните длъжници – техните дебитни карти, на които те получат социални плащания от страна на държавата.

Лидерите на ромските общности увеличават своята власт и натиск, за да се гарантира по-плътен контрол върху повече хора да продават своите гласове на заинтересованите страни и кандидати. А в замяна на предоставянето на гласовете на техните общности, лидерите получават пари и политическа защита за тяхната незаконна дейност. Това е неформална подкрепа от страна на държавните институции на местно ниво, включително и на полицията, съдебната власт и общинската администрация, което повишава тяхната власт в общността и обезсърчава всяка съпротива срещу потисничеството им. Това би могло да се квалифицира като нова форма на робство, защото потисничеството засяга цели семейства, премахвайки всички остатъци на личната воля. Има огромен страх сред хората, някои от които се опитват да избягат от тази зависимост, но рядко успяват. За да опитат да излязат от тази зависимост, хората от едно семейство/фамилия събират пари, за да пратят даден човек да работи в чужбина, за да може да изплати дълга. Обикновено изход няма.

Поради голямата зависимост на ромите от техните лидери включително и главите на заможни семейства (които са независими от лидерите на общността най-вече заради т.нар. гурбет – членове на семейството работят в чужбина, извършвайки легална или нелегална дейност, като голяма част от спечелените пари се изпращат обратно на семейството в страната), тези лидери се явяват най-ефективният и съ-

ответно класически инструмент, който престъпните мрежи и кметовете използват за осигуряването на ромски гласове. В земеделските райони партиите, търсещи „подкрепа за своите кандидати“ освен с ромските лидери преговарят и с големите земеделски производители.

Един от интервюираните експерти разкрива схемата, по която се извършва процеса на взаимодействие между организираната престъпност и ромските лидери. Тази схема се осъществява на всички типове избори:

*Избира се тартор, който има влияние в съответните махали. Разпределя се съответната сума и му се предоставя. След това той разпределя парите, като оставя и за себе си, разбира се.*

*Интервю с експерт по контролиран вот*

Тази схема се потвърждава и от един от респондентите ни - шанаджия, участващ в този класически процес на контролиране на ромски гласове около селата на гр. Враца:

*Дават ми парите и аз вече фащам шефа на кръчмата или шефа на циганите...там дето им върти бизнеса и командва какво да се прави и ги разпределя...изобщо как да си живуркат...С тия се говори и те вече си знаят как да ги разпределят. Въпросът е да кажеш колко гласове искаш. Абе става дума за дребно счетоводство. Трябва да се повлияят необходимият брой хора, дет ми е казано. Дават се парите на тоя главния, е може и нещо там за едене и пиене, ама най-вече пари...И на него му се казва, че трябва да се изпълни това, иначе лошо за него и другите...Всичко си е под масата...на четири очи...*

*Интервю с организатор на контролиран вот*

В следствие неформалният лидер на ромите им показва по какъв начин да гласуват, като това се повтаря няколко

пъти, докато е сигурен, че „избирателите“ са разбрали точно за кого трябва да гласуват. Друг респондент от ромския етнос, жертва на контролиран вот в общността си разкрива, че има различни методи за обяснение вътре в групата за това как трябва да се гласува в зависимост от грамотността на съответния гласоподавател.

*На който е грамотен му казват да зачертае верния номер. За другите дават въже и казват да го разпънеме от първото квадратче и където свърши да зачертаем. Понякога дават и готови листове.*

*Интервю с обект на контролиран вот*

Другата част от класическата схема – осигуряването на гласове чрез главите на семействата се осъществява и благодарение на „изборното номадство“ – цели ромски семейства се заселват в опустели къщи в селата и биват регистрирани като нови избиратели. В този случай по-лесно е за брокерите на гласове да преговарят директно с главите на новодошлите семейства. За това свидетелстват думите на респондента, цитиран по-горе:

*В селата празни къщи бол...колкото си искаш...Те нали си се пренасят и разселват сами и си се заселват в тез къщи...и тъй мега ни улесняват. Е и понякога нарочно ги пращат... Те идат целите семейства – един стар със сичките синове, зетъве...страшна работа...и са ти към 10-20 човека поне и с цялата челяд...още...и тъй от 5 къщи в едно село – ето ти 100 гласа... С тях лесно е лесно и директно семейство по семейство – хващаш най-дъртият – той се вижда сички го наобикалят. Даваш му некви пари на ръка, едно пиле, олио, нещо там...и близалка става...(следва смях)... и му казваш за кой номер и готово – имаш гласовете на другите от семейството – те си го слушкат. Това е цаката – да го накараш да направи това, което му казваш. Другите са лесни.*

*Интервю с организатор на контролиран вот*

Свидетелство за симбиозата между фигурата на кмета и ромските лидери е случаят в село Буковлък – това е пример за сътрудничеството между кмета и неформалната и криминална икономика в село в лицето на ромските лидери. Сивата икономика функционира с протекцията на кмета, който от своя страна контролира ромските гласове. На местно ниво държавата започва и завършва с кмета на общината. Той се грижи за хората. Ако някой е болен, той го кара в болницата, осигурява дървен материал за отопление, осигурява достъп до социални програми и т.н. Той определя правилата и поддържа реда. За да се премахнат кражбите в селото той оставя ромските лидери да развиват други престъпни дейности като търговия на контрабандни цигари, проституция, алкохол и т.н. Тези дейности осигуряват доход за обикновените роми. Ако се пресече нелегалната търговия, хората ще започнат да крадат и ще се повиши нивото на битова престъпност. В замяна той разчита на лоялността от страна на ползвателите на този модел т.е. неговите избиратели.

Те от своя страна, макар и реално поставени в политическа и икономическа зависимост, не считат, че гласуването им на базата на указания, нарушава гражданските им права и свободата им. Напротив единственото им притеснение е свързано със страха да не бъдат изключени от изградения модел, тъй като в противен случай „ще умрат от глад, ако разчитат само на социални помощи“.

Те изпитват благодарности към кмета и местните ромски лидери за предоставените възможности, докато държавата отсъства. Пример за това е разказът на един от респондентите:

*Ние, ромите, сме неграмотни и някой трябва да ни разясни как стоят нещата и да ни напъти. Ние не гласуваме под натиск, казват ни при кой ще е най-добре и кой може да ни помогне и избираме него. Аз лично си мисля, че гласувам сво-*

*бодно, без да съм притеснен. Гласувал съм по съвест, но са ми и давали пари. И не само на мене, а на цялата махала.*

*Интервю с жител на ромската махала в Буковлък*

По този начин кметът създава и поддържа една квазифеодална структура в рамките на населеното място. Регистрирахме и случаи в област Варна, при които няколко фирми, чиито собственици са роми, успяват през 2013 г. да се включат в множество общински поръчки – за ремонт на училища, например. Има съществено завишаване на цените, за които се изпълняват услугите: Ако една услуга е струва 20 000 лв., то общината заплаща 50 000 лв. Разликата от 30 000 лв. отива за купуване на гласове.

На практика това означава, че по места има вече изградени и функциониращи криминални холдинги. Криминалният холдинг съчетава в себе си легални дейности с нелегални (наркотици, проституция), а по време на избори „набира и купува“ гласове. Т.е. достигнало се е едно много високо ниво на професионализация на процеса на купуване и контролиране на гласове, като връзката между местната власт в лицето на общината и кмета и ромските криминални структури и лидери („предприемачи“), жизнено важна за извършването на този тип нелегални практики, се е превърнала в полулегална.

Съществуват и случаи – най-вече на парламентарни избори, при които ромите, водени от тартора се струпват в центъра на селото по време на избори, като не гласуват докато не пристигне колата с парите, обещани за техните гласове. Много често при подобен тип ситуации ромите вземат пари от всички партии, които са проявили интерес да „закупят гласовете“ им, като това ги кара да чакат дори и до края на изборния ден. Свидетел на подобен случай е станал жител на малко село в област Добричка:

*Минават тука от всичките партии...е тия от парламента... Аз нали ги гледам...и им дават на ръка 20, 30, 40, 50 лева. 50 лева е най-много, повече не. В деня на изборите на тулумбички насядват на една ограда на парка. Тя е у центъра, до училището. И чакат. Цял ден стоят. Минава една партия, минава друга, трета...така всичките партии...плащат им...Като има 15-20 минути до приключването на изборите, стават всичките и на орди отиват да гласуват за партията, която е дала най-много пари, но по-често за партията, която си решат. Те семействата си ги броят и им се събират бая пари и така и решават...но най-вече за когото си решат...Една случка ще ти кажа...още при царя, като щяхме да го избираме...идат едните от БСП-то отдолу, а тия от СДС-то отгоре и почват да им дават кебапчета, банички...абе ядене...тогава така беше...на бащите на семействата и пари им даваха...И си тръгват тия и аз си говоря с един циганин – съсед ми е...по-главен е така...И го питам, нали: „Е са ти земаш от сичките и им обещавах да гласувах за тях...ми за кой ще гласувах“. И той ми отговаря: „Ооо , другарю Б., ний земаме от сичките.. Трябе да се яде и пие...и пари третат... и им викаме...да, да за тебе ще избираме...ама после си гласуваме за царя.*

*Интервю с местен жител*

Важно е да се отбележи, че в тези случаи, парите се дават директно на тартора и след това той ги преразпределя между членовете на общността. Според респонденти – партийни функционери, парите тръгват с полицейски кордон от една област към друга, като биват ескортирани. По този начин полицията охранява процеса.

Използването на социалните помощи и особено детските надбавки също е често практикувана схема за контролиране на ромски гласове, тъй като те са основен източник на приходи, а положението е особено тежко за длъжниците на лихварите. В нея участват и директори на училища: „Дойде един от една партия и ни каза да гласуваме за неговата партия, че иначе щял

да каже на директора да ни не дава бележки за децата... ако не гласуваме за неговата партия няма бележки, няма детски“.

Контролът върху изборния процес е много строг. Страхът от реакцията на тартора е основна движеща сила, по-рядко е финансовия стимул, който получават някои от ромите в зависимост от привычките в общността. Има и случаи, при които освен пари се осигуряват лекари, предоставят се хранителни стоки, а дори се провеждат и концерти. Разбира се, като в случая на с. Буковлък, чувството на благодарност към кмета и лидерите не бива да се подценява, тъй като се явява силен стимул да се гласува по посочения от тях начин.

Следенето на това как ромите провеждат избора си в изборния ден се осъществява и чрез снимане с телефони, размяна на бюлетини в тайната стаичка, показвани като доказателство.

*Дават ни и телефон за да снимаме или попълнени бюлетини, които да разменим. След това ги скриваме и си отиваме, а после показваме взетите за да е сигурно всичко, поле дават парите.*

*Интервю с обект на контролиран вот*

Това по-скоро е изключение. Контролът на местния лидер е пълен и гласуването на цялата общност се проследява и проверява за съответствие с първоначалните инструкции. А когато ромските секции се намират в ромския квартал, контролирането на вота им става много по-лесно:

*Имате шест секции в едно училище и те са в ромско училище. Вие в училище да имате петстотин - хиляда човека и пиццата едни деца, но реално няма процес на гласуване. Вървят едни хора, но те реално само пълнят, подписват ги и се пълнят списъци, и се готвят протоколи, там няма реален изборен процес.*

*Интервю с експерт по контролиран вот*



Санкциите за неизпълнение на неформалните правила, наложени в общността и съответно разпорежданията на лидерите, са сурови - употребяват се физически наказания, прогонване от общността, административни санкции като разрушаване на незаконните им жилища, които в противен случай се толерират:

*Багерите пристигат близо до гетото в деня преди изборите и местните жители са заплашени, че ще влезе, ако резултатите от изборите в квартала са разочароващи.*

*Интервю с експерт по изборен процес*



**Фигура 3. Схема за осъществяване на контролирания вот в ромските общности**

Контролът на гласовете в ромското общество е много лесен поради неграмотността и ниския социален статус. Това прави хората манипулируеми от външни вътрешни фактори, притежаващи финансов ресурс, а също и възможност за предлагане на работа, както и друг тип битови услуги.

Схемите за осъществяване на контролирания вот са разнообразни, а тези за контрол не са до там различни, и са свързани предимно с финансови и силови лостове. Деконструирането на така добре организираната структура, оперираща по различни модели, но постигаща винаги един и същи резултат – осигуряване в максимална степен на максимално много ромски гласове, изглежда изключително трудоемка задача. Това е така, защото тя е разпространена в цялата страна и се е вкоренила дълбоко.

Третата уязвима група са нископлатените работници най-вече от български етнически произход в особено бедните райони, където възможностите за работа са изключително ограничени. Това създава условията за осъществяването на силен натиск от страна на работодателите от структуроопределящи за съответния регион частни и публични предприятия, административни агенции. За да запазят работата си, независимо от това колко мизерни са техните обезщетения, работниците са готови да се подчинят на натиска на своите работодатели, които на свой ред използват тази власт с цел печалба и политическа защита от партии и отделни политици, за които те организират контролирания вот. Възможно е работодателят, оказващ натиск да е и член на политическа партия, общински съветник или кмет.

Липсата на алтернативно работно място е основен мотив, но и инструмент за контрол и принуда. Работодателите използват методи като обещания за по-добър живот, за намаляване процента на безработица, за повишаване на стандарта. Реално, има много региони, в които постоянно се

закриват предприятия и хората остават без работа: „всеки се бори за оцеляване. Това все едно живеем в джунгла.“

По думите на един от експертите контролираният вот на работниците е „най- силното проявление на бизнес структурите“. Той изтъква, че натискът най-вече се осъществява с помощта на кмета, тъй като „кметските места са изборни, всеки кмет се стреми към реализиране на повече контакти за оказване на подкрепа в каквато и да било насока.“

В тази връзка респондентка от област София-град, подлагана на натиск от страна на работодателя си разказва, че най-голям натиск за гласуване в нейното предприятие от страна на ръководството се проявява на местни избори, тъй като „шефът е член на общинския съвет“. При тази схема на работниците се обяснява, че съкращенията зависят от „това кой ще е кмета, защото зависи кой избереме ще е или по- добре или по-лошо за нас...ако кметът и общинския съвет са от друга партия, не тази на собственика на цеха може да не е добре за бизнеса и ние също да изхвърчим, ако няма работа“.

Особеното в случая на тази респондентка е и това, че има флуктуации в това за коя партия тя и колегите ѝ са принудени да гласуват. Те се дължат на честата смяна на партийната принадлежност на нейния работодател/общински съветник, като партиите, за които „работи“ работодателят ѝ са парламентарно представени.

*Когато гласуваме за кмет, даже по-точно за общинския съвет, тогава гласуваме за тази партия, която е сложила шефа в листите тази година. Той при всичките избори кметски все от различна партия го слагат та се е в общината... Когато ни карат да гласуваме на други избори, за Народно събрание да кажем тогава пак е за същата партия, от която се е явил шефа на предишните избори...едната година с едните, другата година е ама с точно обратните.*

*Интервю с жертва на натиск*

Случаите, при които кметът е работодателят, оказващ натиск върху служителите си са проявление на създадена собствена клиентела от негова страна. Той осигурява множество ниско платени работни места в общинската администрация. В малките общински градове той осигурява повече работни места от който и да било друг. Съответно в негови ръце са лостовите за натиск върху общинските служители. Контролът се осъществява чрез вменияването на вяра за това, че кметът и приближените му ще разберат, ако даденият общински служител не гласува по оказания начин (не е задължително да е за самия кмет, а може и за избран от него кандидат), заради това, че разполагат с ЕГН-то му и разполагат с личните му данни. Основната заплаха е за уволнение.

Регистрирахме и случаи, при които служители на държавни контролни органи злоупотребяват със служебното си положение, за да оказват натиск по собствена инициатива. В няколко училища е упражняван такъв от страна на инспектори от Регионалния инспекторат по образованието върху учители да гласуват за „техен кандидат“. В подобна схема се прилага и от страна на директори на училища. Заплахите са съответно за множество проверки и уволнение.

Съществува и друга схема за осъществяване на контролиран вот – оказването на пряк политически натиск върху работодателите:

*...ясно и точно се заявява за кого трябва да се гласува, в повечето случаи, фирмите и бизнесът просто нямат избор.. Заставени са да гласуват, особено заводи, които са на субсидии, те са заставени политически. В противен случай, всички структури биват оцелявани*

*Интервю с партиен функционер*

Това се изразява в лишаване от възможности за участие в бъдещи обществени поръчки, възможни са чести проверки от страна на контролни институции, некачествено или отказ от административно обслужване. Вероятността работодателят да не се съгласи да продава гласовете на работниците си в тези рамки е минимална. Това се отнася най-вече за малките фирми и производства, които са силно зависими от обществените поръчки.

В големите предприятия и фирми в страната също има регистрирани подобни практики, но поради това, че имат голям ресурс, те „играят“ на национално ниво, като принуждават партиите да се „конкурират“ за гласовете на техните работници.

Механизмите на натиск са предимно психологически – най-често преди изборите започва да се говори за уволнения, забавяне и намаляване на заплати, за съкращения, евентуална липса на работа и съответно уволнения. Има и предупреждения, че личните карти на работниците са записани, така че ще стане ясно кой е гласувал и кой не по предварително зададения начин.

Използва се и друг модел за натиск, оказван и поради факта, че градът, в който един от респондентите, който е бил подлаган на натиск в миналото от работодателя си в мината, в която е работил, живее е малък.

*Имало е заплахи да не доставят стоки за магазина, или да спрат лекарствата в аптеката и после да трябва да ходиш до града да си пазариш нужното. Имало е и заплахи за бой, че ще ни се стъжни живота и рекети е имало. Торможат те докато не стане тяхната.*

*Интервю с жертва на натиск*

Понякога има и обещания за подобряване на обстановката в предприятието. Дават се и финансови стимули във вид

на бонуси към заплата преди датата на нейното превеждане (около 20-30 лв., рядко 50 лв.). Това зависи и от изборите – ако контролиращите знаят, че ще са оспорвани, бонусите са по-големи, за да се привлекат повече хора. Понякога и по време на избори се получават заплати, които са били забавяни, защото не се плаща редовно. Има случаи, при които се дават и ваучери за храна.

Реално приложените санкции са намаляване на работата. Много често първите съкратени са тези, които или не са се съгласили да продадат гласа си, или не са гласували изобщо. Има и наложени глоби, като става „неприятно, когато те нарочат“.

Контролът и механизмът за проверка в дните преди и деня на изборите са много сложни. Има хора, назначени от престъпната организация да упражняват контрол върху вота във всяка от избирателна секция. Обикновено тези хора са мениджъри на ниско ниво/началници на смяна във фирмата, които имат списък с броя на хората от фабриката заедно с техните семейства, които трябва да гласуват в определена секция. Тяхна задача е и да „инструктират работниците“ за кого да гласуват.

Контролът върху самото гласуване се осъществява от „независими“ наблюдатели, представителите на политическите партии и дори членовете на избирателните комисии. Наличието на тези хора е законно и се регулира от избирателния кодекс т.е. законът позволява всичко това да се случи.

Контролът се осъществява и между самите работници т.е. има създадена система на взаимен мониторинг върху гласуването. Всяко отклонение или подозрение за такова бива „докладвано“ на мениджърите на ниско ниво, следящи и осъществяващи процеса, от което може да последва уволнение.

В нашето изследване се открие още един способ за влияние на работодателите върху работниците – вменияването на

вина, на задълженост затова, че той като техен работодател им е дал работа и им плаща заплати.

*До някъде е нормално да гласуваме за шефа си или за който ни каже ако не за него, но това е рядко, защото той ни дава хляба в ръцете, а и иначе за кого да гласуваш, като не го познаваш. Не е хубаво, че точно така го правят като принуждават хората, но то пък иначе няма как и да е сигурен, че ще гласуват за него, че хората са малко неблагодарни... Не е хубаво да те карат, но и ние хората не сме много лоялни, то от една страна е по-добре поне за своите да гласуваш... Ами ето сега нашия шеф добър, лош хич да не е имаме работа, благодарение на него, но много хора може и да не гласуват за него.*

*Интервю с жертва на натиск*

Това е де факто преплитане на благодарността към работодателя за това, че е осигурил възможност за прехрана, със задължението да се гласува за него и начина, по който той желае да се проведе вотът. Това преплитане е симптом за сериозната липса на гражданско съзнание на участието в демократичния процес и съответно погрешното обвързване на волеизявлението с трудово-частните взаимоотношения. Този модел на въздействие е силно подкрепен от липсата на алтернатива за смяна на работното място особено в малките населени места. Точно тази зависимост и тези взаимоотношения напомнят на съществуването на поредна квазифеодална структура в условията на пазара икономика.



**Фигура 4. Схема на осъществяване на контролирания вот на работниците в България**

Моделите на взаимодействие между политическите сили и техните представители и работодателите са три: 1) партията и/или кандидатът да са приближени на работодателя; 2) работодателят да е представител на партията, за която иска да гласуват неговите работници и/или да е самият кандидат и/или да е общински съветник/кмет; 3) да се оказва натиск върху работодателя, за да бъде принуден да осигури гласовете на работниците.



Схемите за осъществяване на контролираното гласуване на работниците имат много общи черти. Инструментите за натиск (заплахите от загуба на работата, глоби, друг тип загуби) и стимулите (ваучери; пари) са сходни.

Този тип контролиран вот се явява един от най-ефективните, като поради характера на взаимоотношенията (на силна икономическа зависимост) между работодателя и работниците, прекратяването на тази практика се оказва изключително трудоемко. Този тип вот е реалното проявление на силните клиентелистки взаимоотношения в обществото, както и на срастването на икономическите и политическите агенти в страната.

## Мащаб на контролираното гласоподаване

*Контролираният вот на парламентарните избори от 2014 г.*

За да установим мащаба на разпространението на тези пет вида контролирано гласоподаване, съвместно със студенти от специалност „Политология“ на СУ „Св. Климент Охридски“, осъществихме национално представително изследване на пълнолетното българско население с право на глас. Реализираната извадка е двустепенна, гнездова на база избирателните списъци на ЦИК за парламентарните избори през 2014 г. Реализирани са 1056 преки интервюта по домовете в периода 20.12.2014 г. – 12.01.2015 г. Тук представяме част от получените емпирични резултати.

Приблизително 28% (ДИ95% 25,51% - 30,93%) от респондентите заявяват, че те лично или представител на тяхното близко обкръжение са били подложени на някакъв тип натиск или им е предлаган финансов и/или друг материален стимул за да гласуват по определен начин (Таблица 1). Най-честата практика е предлагането на пари (81,5%). В значително по-малка степен на второ място сред отговорите на респондентите е предлагането на стоки от първа необходимост (16,4%). Третата форма на нерегламентирано въздействие е предлагането на парични премии, повишения, бонуси, аванси (10,4%). Това означава, че най-често използваното и съответно ефективно средство за склоняване на избирателите да гласуват за дадена партия/кандидат е финансовият стимул. Други практики са: директни заплахи отправени от местни лидери (9,4%); психически тормоз и заплахи за финансови санкции от страна на работодатели съответно 6,7% и 5,7%.

По отношение на материалните стимули няма разлика между пола на респондентите. Същото се отнася за психи-

ческия тормоз и заплахите за финансови санкции от страна на работодателя и преките началници. Същевременно, обещания за политически чадър върху незаконна дейност, заплахите и оказването на физическо насилие и заплахите от местни лидери се срещат в по-голяма степен при мъжете.

**Таблица 1. Мащаб на практиките за упражняване на влияние върху гласоподаването<sup>7</sup>**

От тези, дали положителен отговор на въпроса „В последните избори, Вие или част от вашето обкръжение, ставали ли сте обект или свидетели на“:	Дял
Предлагане на пари за гласуване	81,5%
Предлагане на стоки от първа необходимост за гласуване	16,4%
Предлагане на парични премии, повишения, бонуси, аванси с цел гласуване	10,4%
Заплахи от страна на местните лидери за гласуване по определен начин	9,4%
Психически тормоз от страна на работодателя и началниците с цел гласуване	6,7%
Обещание за политически чадър на незаконна дейност	6,0%
Заплаха за финансови санкции от работодател	5,7%
Заплаха и оказване на физическо насилие за гласуване по определен начин	4,7%
Заплахи от член на семейството за гласуване по определен начин	4,7%
Обещание за предоставяне на достъп до обществени поръчки	3,4%
Опростяване на част от заеми срещу гласуване за определена партия	3,0%
Заплаха за финансови санкции от кредитор	0,7%

<sup>7</sup> Отговорите надхвърлят 100% защото респондентите са давали повече от един положителен отговор.

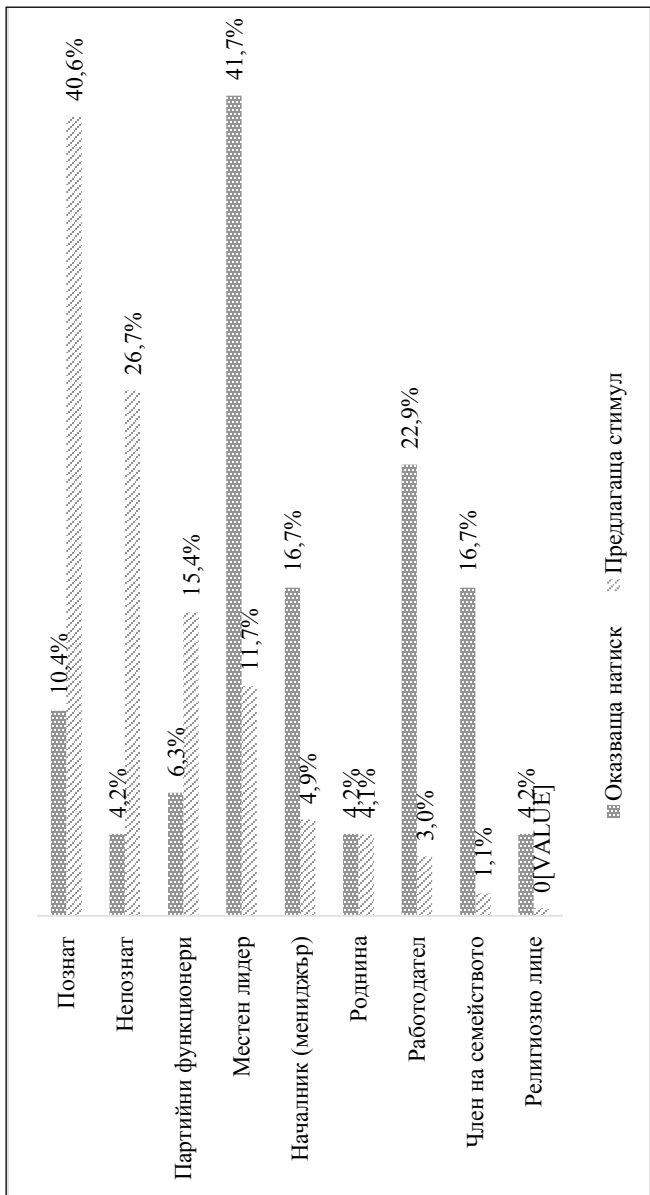
Предлагането на пари е най-разпространено в областните и малките градове, съответно 87,5% и 90,2%, а даването на стоки от първа необходимост е характерно най-вече за селата (30,7%). Заплахите от страна на местни лидери се среща най-често в големите градове и селата (11,5% и 13,3%).

Разрезът по етническа принадлежност показва, че на ромите са предлагани пари в малко по-голяма степен отколкото на останалите етноси (86,8% спрямо 80,5% за българския етнос и 80% за турския). Предлагането на стоки от първа необходимост се оказва най-разпространено сред турската етническа група (25%).

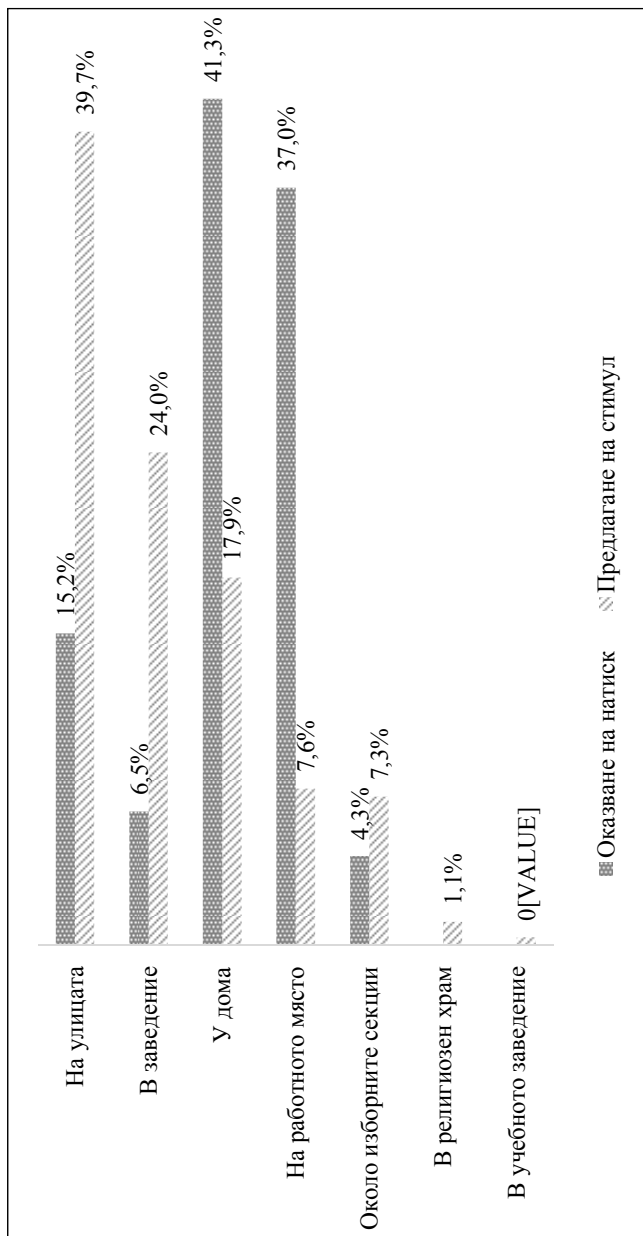
Най-често офертите за стимул се получават от познат или непознат, докато местните лидери, работодателите и началниците на смени са сочени като основни лица, оказващи натиск (Фиг. 5).

Данните показват, че стимули се предлагат основно на публични места, докато натискът се осъществява у дома или на работното място (Фиг. 6).

Средната цена на един глас, според офертите към избирателите, в страната се равнява на 40 лв. Разбира се на клиентите този глас излиза по-скъпо защото част от сумата остава у посредниците и покрива технологични разходи. Таблица 2 показва средните и медианните суми, предлагани на респондентите по партии, както и броят на отговорите, върху които са изчислени те. Данните показват, че партиите с по-голям достъп до ресурси, както и някои „бутикови“ партии предлагат относително повече пари срещу електорална подкрепа, но офертите варират в относително тесни граници от 30 до 50 лв. Тук трябва да направим уточнение, че става дума за парламентарни избори. При местен вот офертите варират в много по-големи граници и се достигат многократно по-високи суми заради много по-голямата тежест на един глас в малките, но апетитни общини в планинските и морски курорти и в Добруджа. Данните показват също, че най-много респонденти са били оферирани от респективно ДПС, ГЕРБ, ББЦ и БСП.



**Фиг. 5. Лице, предлагащо стимул или оказващо натиск за гласуване по определен начин**

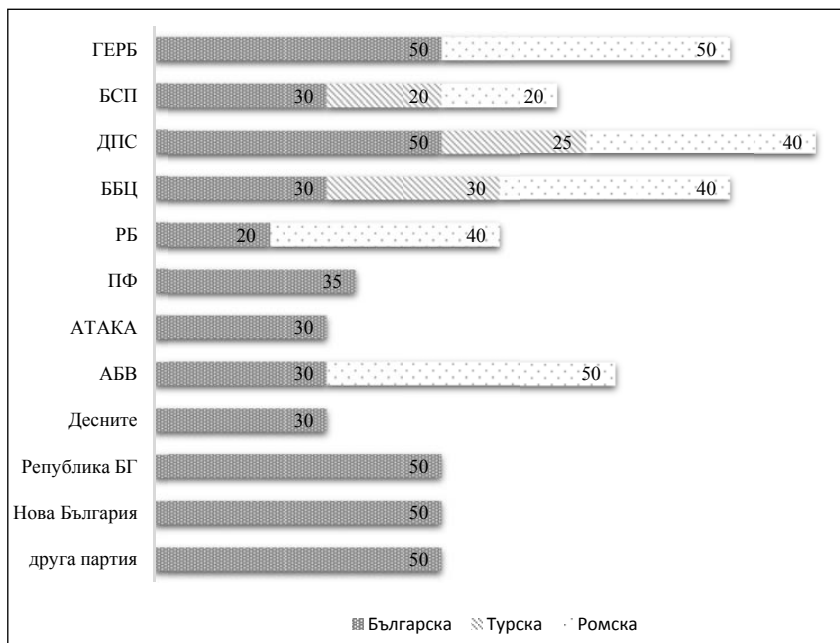


**Фиг. 6. Място, на което са предлагани стимули или е оказван на натиск**

**Таблица 2. Суми, предлагани на респондентите за гласуване (по партии)**

Партия	Брой респонденти	Средна сума	Медианна сума
ДПС	63	38,89	40
ГЕРБ	51	44,41	50
ББЦ	43	36,74	30
БСП	31	32,9	30
АТАКА	9	42	30
РБ	8	31,3	25
Република БГ	3	43	50
Друга партия	3	40	40
АБВ	2	40	40
Нова България	1	50	50
ПФ	1	35	35
Десните	1	30	30
Общо	216	39	40

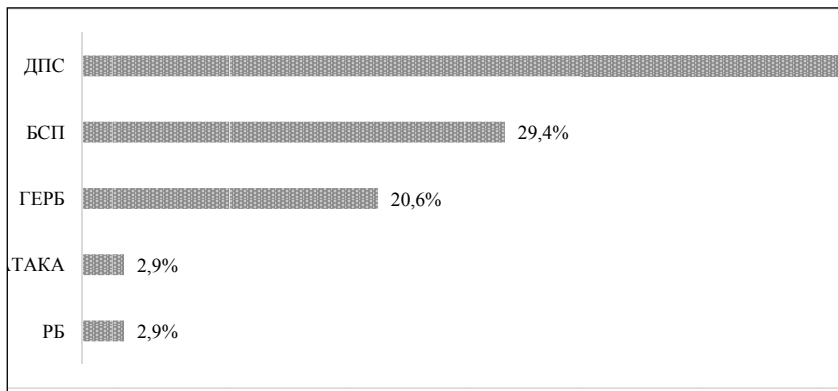
Разрезите по социо-демографски характеристики дават интересна картина (Фиг. 7). При сумите, предлагани за ГЕРБ няма диференциация според етноса на респондента. При БСП на избирателите от българския етнос са предлагани с по 10 лв. повече от останалите. При ДПС етническата диференциация е още по-голяма. На етническите турци са предлагани по 25 лв., на българите два пъти повече, а за ромски глас са давани по 40 лв. При ББЦ пък именно ромският глас също се е търгувал по 40 лв., а българския и турския по 30лв. За Реформаторския блок са раздавани по 20 лв. за български глас и два пъти повече за ромските. При АБВ гласовете на ромите струват по 50 лв., докато тези на българите са заплащани с по 30 лв. Така излиза, че най-скъпо платените гласове са ромските, а това означава, че този етнос е основна целева група на брокерите, което обяснява наличното многообразие от методи за контрол.



**Фиг. 7. Заплатени суми за гласове по етноси**

По отношение на оказването на натиск отново лидер е ДПС, но този път с по-голяма разлика, а ББЦ отсъства от класацията (Фиг. 8). За ГЕРБ натиск е бил оказван най-вече на работното място, като това се е случвало в личен разговор и/или на събрание. Натискът за подкрепа на ДПС и БСП се е упражнявал на-вече у дома в личен разговор.





**Фиг. 8. Партии, за които е оказван натиск за гласуване**

Най-често използваните методи за контролиране начина, по който гласува избирателя, приел стимул или поддал се на натиск са включването в предварително подготвени списъци или направата на снимка/видеозапис на вота (Таблица 3). Груповото гласуване и поставянето на особен знак върху бюлетината (специфична преференция) се използват по-рядко. Гласуването на доверие се среща в около 1/10 от отговорите. Де факто 17,9% (ДИ 15,59% - 20,21%) от респондентите обясняват как се е извършил контролът, което може да се приеме като косвено свидетелство, че са гласували според инструкциите

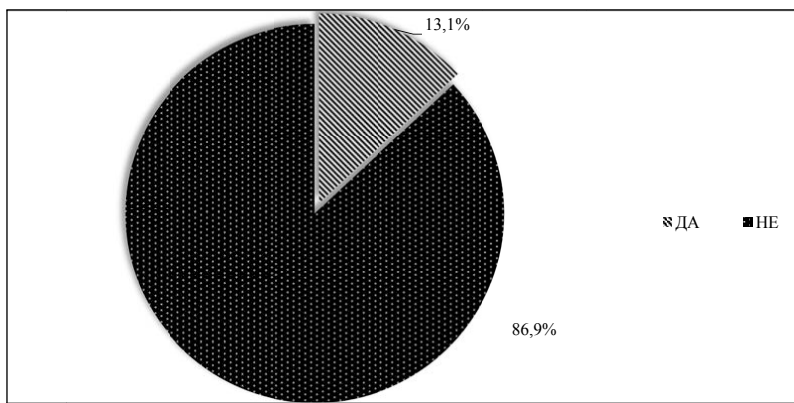
**Таблица 3. Методи за проконтролиране на гласоподаването<sup>8</sup>**

По какъв начин се осъществи контролът върху гласуването?	Дял
Чрез снимка/видеозапис	34,4%
Чрез особен знак върху бюлетината (определена преференция)	10,6%
Манипулиране на бюлетината от член на комисията	6,9%
Чрез предварително подготвени списъци	34,9%
Чрез групово гласуване	12,2%
Няма контрол	9,5%
Дублиране на гласовете за листата с броя на застъпниците за партията	3,7%
Друго	1,6%

### *Контролираният вот на местните избори през 2015 г.*

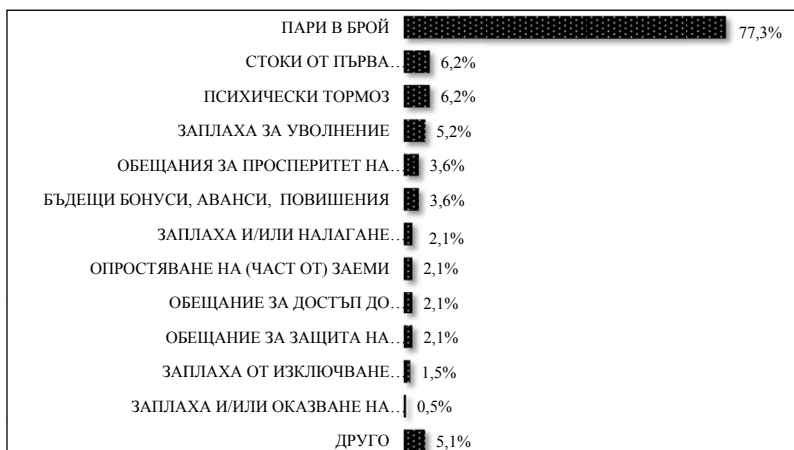
Вече допуснахме хипотезата, че размерът на контролираният вот варира в зависимост от вида избори. По тази причина настоящият електорален цикъл в България (с различни избори всяка година от 2013 до 2016) ни позволява да определим разликите. Репликирахме нашето теренно изследване веднага след местните избори през есента на 2015 г. Интервюирани бяха 1517 респонденти с малко модифициран въпросник, предвид спецификата на местния вот и поуките от предходния терен.

<sup>8</sup> Отговорите надхвърлят 100% защото респондентите са давали повече от един положителен отговор.

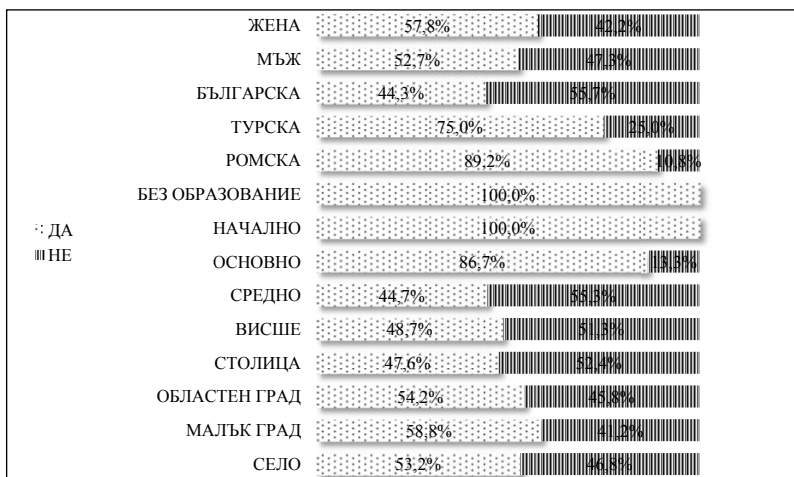


**Фиг. 9. Дял на респондентите, които са били обект на предложение да гласуват за определен кандидат**

В това изследване обърнахме специално внимание на личния опит. Данните показват, че около 13% от респондентите са били обект на натиск да гласуват по определен начин.



**Фиг. 10. Вид предложение/натиск**



**Фиг. 11. Респонденти, които са изпълнили инструкциите.**

Не е изненадващо, че по-слабо образованите гласоподаватели изпълняват инструкциите в по-голяма степен, докато половината от хората с висше образование отказват, или не спазват уговорката. Етническият фактор при изпълнението на указанията е също впечатляващ и подкрепя твърдението, че турските и ромските общности са умишлено държани в дълбока социална маргинализация и домодерни социални структури, което позволява лесното контролиране на техния вот.

Въз основа на изследването, изчисляваме контролираният вот на местните избори на приблизително 8% (ДИ 6,4% - 9,5%). Средната цена на глас е 41 лв., а медианата съответно 35 лв. При абсолютна активност от около 3 млн. души, вотът на приблизително 240 000 души е бил контролиран за скромни суми пари дори за българките стандарти.

## Обобщение и препоръки

Проблемът с контролирания вот не може да се разглежда изолатирано от цялостния социален контекст, в който се развива, защото тогава рискуваме да го възприемем като обикновен дефицит на представителната демокрация. За съвременното българско общество той е системен, а до известна степен и цивилизационен, проблем, който не може да бъде решен по нормативен път, каквито са досегашните опити.

Мрежовото овладяване на публичните институции предполага нуждата от мрежово противодействие за освобождаването им и връщането на контрола върху тях в ръцете на гражданите. То може да се разглежда като естествена защитна реакция на гражданското общество, реализирана чрез спонтанно образуващи се активистки мрежи.

Основата за реализацията на този модел се полага с възникването и оперирането на автентични протестни мрежи на гражданска активност през 2013, “годината на протестите, протестният пик, преломът, който белязва прехода от партийна към констататорна демокрация” (Кръстева 2013).

Набор от възможни бързи решения засягат изборителните секции. Преместването на секциите извън гетата и установяването на по-големи смесени секции е една от опциите. Създаването на регионални центрове за преброяване на гласовете ще създаде възможността за проверка на резултата на ниво изборителна секция.

Друга възможност ще предостави дистанционното електронно гласуване, макар позитивите от него да не са еднозначни.

Въпреки това експертите се съгласиха, че възможните решения са възпрепятствани от корумпираните институции. „Няма адекватна институционална реакция на сигналите за контролиран вот. Въпреки всички журналистически раз-

следвания по този въпрос не съществува институционална реакция. Правоохранителните агенции и най-вече съдебната система работят толкова формално, че събраните доказателства никога не са достатъчни. Съдебната власт бетонира статуквото и предотвратява разрешаването на проблема с контролиран вот“.

Запитани дали синдикатите могат да помогнат работниците да устоят на натиска от страна на работодателите, експертите са съгласни, че синдикалните функционери обикновено са част от схемата. „Те подпомагат работодателите при отстояването на натиска, някои от тях за ползи, други под заплахата и др. Синдикалните съюзи не могат да помогнат на работниците в тази ситуация“.

Конкретните препоръки към вземащите решения и институциите са както следва:

6. Промени в изборителния кодекс в посока на по-централизирано преброяване на бюлетините (в регионални преброителни центрове). Така ще се предотвратят манипулациите в секционните изборителни комисии и ще намалеят възможностите за упражняващите натиск а контролират изборния процес;

7. Подобряване на разследващите способности на правоохранителните органи. Планирането за изборния ден трябва да започва предварително (със започването на изборната кампания) и е нужна по-добра координация между местните и националните органи. Нови подходи за разследване, като например използването на агенти под прикритие, ще повишат ефективността в работата им и ще улеснят съда в последващите съдебни процеси;

8. Справяне със сивата икономика в регионалните центрове. Това ще удари паралелния обществен ред и системите от зависимост в ромските квартали, където тартори и

лихвари упражняват съвременни форми на робство върху обикновените хора и техните семейства;

9. Повече правомощия за Изпълнителна агенция „Главна инспекция по труда“. Учудващата липса на Агенцията в усилията за справяне с контролирания вот досега трябва да се коригира незабавно, като ѝ се предоставят компетенции за разследване на случаи на корпоративен вот;

10. Въвеждане на по-добри системи за вътрешен контрол в публични и частни компании и местната администрация. Това включва големи частни компании в клонове в регионалните центрове и най-вече държавни и общински компании. Мерките за самоконтрол трябва да са още по-стриктни в местната администрация.

## БИБЛИОГРАФИЯ

- Безлов, Т. (2007), *Организираната престъпност в България: пазари и тенденции*, Център за изследване на демокрацията, София.
- Илиева, Н. 2010. Турската етническа група в България (1878 – 2001), НИГГГ – БАН, София
- Кръстева, А. (2013), „Граждански протести, е-демокрация, нови мобилизации“ <https://annakrasteva.wordpress.com>
- Цонева, А., С. Георгиев и И. Лазарова (2011), „Рискове пред честното и свободно протичане на Местните избори 2011“ в *Изборният процес в България – основни дефицити и рискове*, Фондация Риск Монитор, София, стр. 30-69.
- Bezlov, T. and P. Gounev (2012a), “Organised Crime, Corruption and Public Bodies” in Gounev, P. and V. Ruggiero (eds.) *Corruption and Organized Crime in Europe: Illegal Partnerships*, Routledge Taylor & Francis Group, London, pp. 95 – 107.
- Bezlov, T. and P. Gounev (2012b), “Bulgaria: Corruption and Organised Crime in Flux” in Gounev, P. and V. Ruggiero (eds.) *Corruption and Organized Crime in Europe: Illegal Partnerships*, Routledge Taylor & Francis Group, London, pp. 15 – 31.
- Dahl, R. A. (1971), *Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven and London.
- Haber, S. (2002), *Crony Capitalism and Economic Growth in Latin America: Theory and Evidence*, Hoover Press.
- Мирчев, Михаил. 2011. Български етнически модел: социален и цивилизационен резултат, В „Българският етнически модел. Политическа митологема или проблемна реалност?“, „Авангард Прима“, София, с. 206-240, изтеглено на 10 октомври 2015 г. от: <http://www.assa-m.com/npechat06.php>
- Vassilev, Rossen. 2007. “The Roma of Bulgaria: A pariah minority”, *Global Review of Ethnopolitics* 3/2 pp. 40-51.